

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

**ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЇ
ГОЛОКОСТУ:
УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР**

**Реферований щорічний журнал
Випуск №14**

“TKUMA”
UKRAINIAN INSTITUTE FOR HOLOCAUST STUDIES

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

**HOLOCAUST
STUDIES:
A UKRAINIAN FOCUS**

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 14**

**Dnipro
2022**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Венгерська Вікторія (*Україна*); Вежбенец Вацлав (*Польща*); Врадій Єгор (*Україна*); Гриневич Владислав (*Україна*); Зайцев Олександр (*Україна*); Кравчук Андрій (*Канада*); Магочі Пол-Роберт (*Канада*); Побережний Генадь (*США*); Полонські Ентоні (*США*); Попп Руслана (*Україна*); Портнов Андрій (*Німеччина*); Салата Оксана (*Україна*); Струве Кай (*Німеччина*); Уманський Андрій (*Франція/Німеччина*); Ханін Зеєв (*Ізраїль*); Шаталов Денис (*Україна*).

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро : Інститут «Ткума» ; ПП «Ліра ЛТД», 2022. Вип. 14. 216 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться дослідженнями Голокосту, геноцидів та Другої світової війни.

Головний редактор: Йоханан Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: Ігор Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Анна Медведовська (к.і.н.)

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами в статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378Р від 08.08.2018 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б (історичні спеціальності – 032). Наказ МОН України від 09.02.2021 №157 (Додаток 4).

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» («Відродження»), 2022.
© ПП «Ліра ЛТД», 2022.

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*);

Khanin, Vladimir (Ze'ev), Ph.D., Associate Professor in Ariel University of Samaria; Senior Lecturer, Dept. of Political Studies, Bar-Ilan University (*Israel, Ariel – Ramat Gan*);

Krawchuk, Andrii, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*);

Magocsi, Paul-Robert, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*);

Petrovsky-Shtern, Yohanan, Ph.D., Professor of Jewish Studies at the Northwestern University (*USA, Chicago*);

Poberezhny, Gennadi, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*);

Polonsky, Antony, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA*); **Popp, Ruslana**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine at Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (*Ukraine, Drohobych*);

Portnov, Andrii, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*);

Salata, Oksana, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Boris Grinchenko Kyiv University (*Ukraine, Kyiv*);

Shatalov, Denys, Candidate of Historical Sciences (*Ukraine, Dnipro*);

Struve, Kai, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*);

Umansky, Andrej, Scientific Advisor at the organization Yahad-In Unum (*France, Paris*);

Vengerska, Victoria, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine at Ivan Franko Zhytomyr State University (*Ukraine, Zhytomyr*);

Vradii, Yehor, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of «Tkuma» Institute (*Ukraine, Dnipro*);

Wierzbieniec, Wacław, Ph.D., Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl-Rzeszow*);

Zaitsev, Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro : “Tkuma” Institute ; PE “Lira LTD”, 2022. Vol. 14. 216 p.

Editor-in-Chief: Yohanan Petrovsky-Shtern, Ph.D.

Founding Editor: Igor Shechupak, Ph.D.

Managing Editor: Anna Medvedovska, Candidate of Sciences in History

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus” Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018

The journal is included in the List of scholar professional publications of Ukraine category B (historical specialties – 032).

Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 09.02.2021 No. 157 (Appendix 4).

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, 2022.

© PE “Lira LTD”, 2022.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ..... 8

ДОСЛІДЖЕННЯ

Максим Гон, Наталя Івчик

ЖІНОЧЕ «ОБЛИЧЧЯ» ГОЛОКОСТУ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ГЕНОЦИДУ
ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ (1941–1944)..... 10

Петро Долганов

«ІНШИЙ/ЧУЖИЙ»: ОБРАЗ ЄВРЕЇВ У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ СУСІДІВ
ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ..... 41

Роман Михальчук

«Я БУВ ГІРШЕ НІЖ СОБАКА І ВЕСЬ ЧАС ПИТАВ ЧОМУ ТАК»: СТАНОВИЩЕ
ЄВРЕЇВ У МІЗОЧІ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ..... 58

ДЖЕРЕЛА

Олександр Круглов

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В КАЛІНІНДОРФСЬКОМУ
ЄВРЕЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РАЙОНІ ВОСЕНИ 1941 р..... 101

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

Йоханан Петровський-Штерн

БАБИН ЯР. ВИКРИВЛЕНИЙ КОНТЕКСТ:
Розмова з Йохананом Петровським-Штерном
про документальний фільм Сергія Лозниці «Бабин Яр. Контекст»..... 155

Бертольд Ребгандл

СЛІДАМИ ПОРОЖНЕЧІ: АРХІВНІ ФІЛЬМИ СЕРГІЯ ЛОЗНИЦІ
ЯК АУДІОВІЗУАЛЬНІ UNIVERSALGESCHICHTE..... 166

Іван Козленко

БАБИН ЯР СЕРГІЯ ЛОЗНИЦІ. УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ..... 173

ПЕРЕКЛАДИ

Джаред Макбрайд

ХТО БОЇТЬСЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ?..... 184

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 212

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD..... 9

ARTICLES

Maxim Hon, Natalia Ivchik

THE FEMALE «FACE» OF THE HOLOCAUST: THE GENDER ASPECT
GENOCIDE OF THE JEWS IN UKRAINE (1941–1944)..... 10

Petro Dolhanov

«OTHER/ALIEN»: THE IMAGE OF THE JEWS IN THE MEMORIES
OF THE UKRAINIAN NEIGHBORS ABOUT THE WORLD WAR II..... 41

Roman Mykhalchuk

«I WAS WORSE THAN A DOG AND ALL THE TIME I ASKED WHY»:
THE SITUATION OF JEWS IN MIZOCH DURING THE HOLOCAUST..... 58

SOURCES

Oleksandr Kruglov

DESTRUCTION OF THE JEWISH POPULATION IN THE KALININDORF
JEWISH NATIONAL DISTRICT IN THE AUTUMN OF 1941..... 101

CINEMA STUDIES

Yohanan Petrovsky-Shtern

BABYN YAR. DISTORTED CONTEXT:
A conversation with Yohanan Petrovsky-Shtern
about Serhiy Loznytsia's documentary film «Babin Yar. Context»..... 155

Berthold Rebhandl

IN THE WAKE OF THE VOID: ARCHIVE FILMS OF SERHIY LOZNYTSIA
AS AUDIOVISUAL UNIVERSALGESCHICHTE..... 166

Ivan Kozlenko

Babyn Yar of SERHIY LOZNYTSIA. UKRAINIAN CONTEXT..... 173

TRANSLATIONS

Jared McBride

WHO'S AFRAID OF UKRAINIAN NATIONALISM?..... 184

ABOUT AUTHORS..... 213

Проблеми історії Голокосту: український вимір – міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту та інших геноцидів ХХ ст. Фокусується переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного нарративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання – українська, російська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця і ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті та суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua> та на сайті журналу: <http://hsuf-journal.com.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust as well as other genocides which took place in the 20th century. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian, Russian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the TKUMA Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua> the same as at the web-site of the Journal: <http://hsuf-journal.com.ua>.

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.01

Максим Гон,

Рівненський державний гуманітарний університет
ГО «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”»
gon.maksym@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6121-4745>

Наталя Івчик,

Рівненський державний гуманітарний університет
ГО «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”»
phd.ivchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5862-2414>

ЖІНОЧЕ «ОБЛИЧЧЯ» ГОЛОКОСТУ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ (1941–1944)

Метою статті є дослідження гендерних форм насильства над жінками в час Голокосту. Використовуючи як опубліковані матеріали, так і інші історичні джерела, автори статті намагаються визначити тенденції, які були властиві в ставленні убивць до жертв у 1941–1944 рр. на теренах сучасної України. Відправною точкою такого аналізу є констатація того, що з моменту, коли гендерно-селективні розстріли чоловіків доповнилися вбивством жінок і дітей, Голокост став докорінним геноцидом.

Роздуми авторів статті фокусуються в кількох ракурсах. Ключовими з них є такі: жінки як цільова група докорінного геноциду, жіночий компонент у політекономії Голокосту, форми насильства над жінками (у т.ч. сексуальне насильство як елемент системного насильства), сплужене материнство. Узагальнення в «діапазоні» вище названих проєкцій, визначення тенденцій у гендерному насильстві над жінками визначають наукову новизну цієї статті.

Одночасно автори статті стверджують, що жіноче «обличчя» Голокосту визначається й іншими ракурсами. Зокрема, подальшим виконанням жінками їх колишніх соціальних ролей (дружини, доньки, матері), пошук стратегій виживання, зростання жіночої маскулітності в умовах екстремі тощо.

Ключові слова: єврейські жінки, Голокост, Україна, гендерне насильство, материнство.

Геноцид євреїв часів Другої світової війни вже віддавна вивчається в дискурсі гендерних студій. Керуючись усвідомленням відмінностей, своєрідної дихотомії між чоловіками й жінками, сучасні вчені стверджують: там, де ми не бачимо різниці в досвідах одних та інших, ми не бачимо статі. Таким чином, гендерний фактор межує з іншими «категоріями відмінностей» (наприклад, раса, національність, сімейний статус тощо) і враховує ієрархічне «облаштування» світу, зумовлене політичними, економічними й соціальними аспектами¹. Ведучи мову про фактор неоднаковості в час системного насильства й масових убивств, керуючись міркуванням Хелен Фейн, оперуємо поняттям гендерних форм насильства² і зосереджуємо увагу на жінках.

До середини 1990-х лише кілька дослідників присвячували свої роботи темі Голокосту на теренах України. Серед них – Філіп Фрідман та Шмуель Спектор. Згодом до них долучилися й інші дослідники, як-от: Тімоті Снайдер, Дітер Поль, Венді Лауер. Перший, зокрема, наголосив на втратах цивільного населення на кривавих, за його визначенням, землях (Україна, Білорусь, Прибалтика). Адже, як зауважує вчений, «...на цей регіон зійшло масове насильство в масштабах, раніше небачених в історії»³. Упродовж 1933–1945 рр. на «кривавих землях» загинуло 14 млн осіб. Це були не солдати, які брали участь у бойових діях. «...Всі ці люди були жертвами винищувальної політики, а не бойових дій»⁴.

На відміну від Т. Снайдера, голландський історик Карел Беркгоф зосередив увагу саме на Україні⁵. Його книга «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою» суттєво вирізняється на тлі тих праць, що з часу «перебудови» в СРСР написані українськими дослідниками. Адже К. Беркгоф присвятив своє дослідження історії повсякдення в райхскомісаріаті «Україна» і зосередив увагу як на українцях, так і євреях, ромах, росіянах, «фольксдойче». Окремий розділ книги присвячено Голокосту євреїв і геноциду ромів.

¹ Karen Hagemann, «Introduction: Gender and the History of War – The Development of the Research», у *Gender, war and the western world since 1600*, ред. Karen Hagemann, Stefan Dudink і Sonya O. Rose (Oxford University Press, 2020), 1–37.

² Karen Hagemann, Stefan Dudink і Sonya O. Rose, ред., *Gender, war and the western world since 1600* (Oxford University Press, 2020), 824.

³ Тімоті Снайдер, «Криваві землі: Центрально-Східна Європа між Гітлером і Сталінін», у *Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків* (Львів: ЗУКЦ, 2012), 20.

⁴ Снайдер, «Криваві землі», 20.

⁵ Карел Беркгоф, *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, пер. Тарас Цимбал (Київ: Критика, 2011), 455.

Фокус на Україну робиться і в колективній праці «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення»⁶. У книзі представлено вивчення Голокосту в її регіонах, що опинилися під окупацією різних держав. Так, німецький вчений Дітер Поль представив масові вбивства євреїв за німецької військової адміністрації в райхскомісаріаті «Україна»; інший німецький дослідник (Франк Гольчевський) проаналізував між-національні взаємини в Галичині, американський вчений Т. Снайдер – загибель євреїв Волині. Останній, зокрема, звернув увагу на фактор етнічного оточення в час Голокосту. Він стверджує: «Євреєві, якому вдалося вижити під час ліквідації гетто, треба було знайти притулок, їжу та воду, що неможливо було зробити без сторонньої допомоги...»⁷.

Попри те, що гендерні студії стали об'єктом уваги українських істориків/історикинь, вивчення долі євреєток у час Голокосту, обраних ними стратегій виживання, світу емоцій і переживань тощо можна означити такими, що перебувають на етапі розвитку. Принаймні жінки як соціальна група не були об'єктом уваги тих дисертацій та наукових праць українських вчених з питань геноциду євреїв, які побачили світ останніми десятиліттями⁸. Серед дослідників цієї трагічної теми назвемо М. Гавришко⁹ (зосереджує увагу на сексуальному насиллі в час Голокосту), М. Гона, Н. Івчик¹⁰, А. Подольського¹¹

⁶ Рей Брандон і Венді Лауер, ред., *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення* (Київ: Дух і Літера, 2015).

⁷ Брандон і Лауер, ред., *Шоа в Україні*, 142.

⁸ Дисертації, захищені українськими науковцями, здебільшого стосувалися загального перебігу геноциду євреїв в Україні. Першими такими роботами були дослідження А. Подольського (1996 р.) та Ф. Левітаса (1997 р.). У 2000-х рр. за темою Голокосту захищено ще кілька дисертацій. Зокрема, О. Гончаренком, Ю. Радченком, Р. Михальчуком, Ф. Винокуровою, Н. Сугацькою, О. Суровцевим. Див.: Володимир Музиченко, *Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського* (Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011), 256; Юрій Радченко, «Нацистська окупація і Холокост в Харькові. Воспоминания Киры Солонинкиной», *Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі* 1, 7 (2010): 154–164; Роман Михальчук, «Правовий статус і соціально-економічне становище євреїв Рівненщини у період нацистської окупації», *Історико-культурна спадщина Дністрівського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасність* (2013): 88–91; Роман Михальчук, «Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* (2011): 237–241.

⁹ Марта Гавришко, «З'ясування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі* 1, 17 (2019): 10–30.

¹⁰ Максим Гон і Наталя Івчик, «Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі* 1, 14 (2016): 9–50.

¹¹ Анатолій Подольський, «Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі», у *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій*

(досліджують гендерний ракурс Голокосту, долю єврейських жінок у час геноциду, стратегії виживання жертв). У той час коли гендерні студії в Україні все ще перебувають, як зазначалося вище, на початковому етапі, тека історіографії західних спеціалістів – значна. Серед різних проблем, що вивчаються ними, долі євреєток. З-поміж науковців Далія Офер, Леонора Вайцман¹², Маріон Каплан¹³, Нехамма Тек¹⁴. Доля єврейських жінок представлена в різних ракурсах. Дослідниці «жіночого обличчя» Голокосту аналізують індивідуальні історії жертв, що формують картину стратегій їх виживання в гетто¹⁵, таборах смерті, сховках¹⁶, сприйняття ними різних форм насилля¹⁷. Вивчається також проблема травми жертв-жінок, яка послідовно простежується в їхніх свідченнях¹⁸.

Єврейки, згідно з висновками західних дослідниць/дослідників, краще за чоловіків справлялися з переживаннями, які випали на їхню долю, та швидше пристосовувалися до умов окупації, набували маскулінності, що проявлялася в їхніх реакціях на страхотливі події, пошуках стратегій виживання (часто-густо вони брали відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя дітей, рідних та близьких). Так, Нехамма Тек виділяє різні гендерні моделі та стратегії виживання жертв. До жіночих якостей і властивостей вона відносить емоційність, дієвість, здатність швидше пристосовуватися до умов екстремі. Проте, як зазначає дослідниця, жінки здатні не тільки проявляти рішучість, але й ставати жертвами¹⁹.

Осмилюючи поняття гендерного насильства, вчені по-різному визначають його об'єкт: 1 – насильство, спрямоване проти жінок;

світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. пр., ред. Геліада Грінченко, Катерина Кобченко та Оксана Кісь (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015), 229.

¹² Dalia Ofer і Lenore J. Weitzman, ред., *Women in the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 1998), 402.

¹³ Marion A. Kaplan і Deborah Dash Moore, ред., *Gender and Jewish History* (Indian University Press; Bloomington and indianapolis, 2011), 428.

¹⁴ Nechama Tec, *Resilience and Courage. Women, Men, and the Holocaust* (New Haven; London: Yale University Press, 2003), 438.

¹⁵ Tec, *Resilience and Courage*, 438.

¹⁶ Natalia Aleksni, «Gender and the Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia», *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender. Gender and The Holocaust – New Research* 27 (Fall 2014): 38–61.

¹⁷ Ofer і Weitzman, ред., *Women in the Holocaust*, 402.

¹⁸ Ofer і Weitzman, ред., *Women in the Holocaust*, 401.

¹⁹ Aleksandra Ubortowska, «“Masculine”/“Feminine” in Autobiographical Accounts of the Warsaw Ghetto: Comparative Analysis of the Memoirs of Cywia Lubetkin and Icchak Cukierman», у *Women and the Holocaust: New Perspectives and Challenges*, ред. Andrea Peto, Louise Hecht і Karolina Krasuska (Warsaw: Instytut Badan Literackich PAN, 2015), 161–182.

2 – насильство, спрямоване проти жінок і деяких чоловіків; 3 – насильство над жінками і чоловіками, яке перешкоджає виконанню ними їхніх гендерних ролей. Незважаючи на таку розбіжність поглядів у питанні «хто ж є мішенню гендерного насильства?», жінки фігурують в усіх вищенаведених варіантах. Це, власне, дозволяє виокремлювати їх із групи жертв, вивчати як об'єкт гендерного насильства.

Зосередити увагу на жінках спонукає також особливо тісний психологічний взаємозв'язок між матерями і дітьми (що, зрозуміло, не применшує глибинність зв'язку поміж останніми та їхніми батьками), різними можливостями працевлаштування чоловіків і жінок в умовах нацистського «нового порядку» (а відтак тимчасове відтермінування загибелі), що визначалося особливостями гендерної соціалізації членів патріархальних сімей юдеїв (особливо в Західній Україні) попередніх десятиліть, сексизмом убивць тощо.

Прагнення зберегти певну «нормальність» у ненормальних умовах визначало поведінку членів єврейських сімей, батьків та матерів, включало забезпечення елементарних природних потреб членів сім'ї. Такий ракурс ролі жінок та чоловіків крізь призму материнства та батьківства презентує Далія Офер²⁰. Важливість родинних, сімейних, соціальних зв'язків визначалася психологічною підтримкою жертв. Збереження сімейних/родинних контактів було важливим для всіх членів сім'ї та допомагало матерям та дочкам, сестрам лишатися разом²¹, сприяло спільному пошуку ними стратегій порятунку.

Проте дружини/матері часто відчували безпорадність, оскільки не могли забезпечити хоча б мінімальні умови прожиття та потреби своїх рідних. Такі тенденції позначалися на сімейних та подружніх взаєминах²². Дім як фортеця в умовах Голокосту руйнувався. Усі ці судження – компоненти сучасних тенденцій вивчення геноциду євреїв, які віддзеркалюють його психологічну складову.

Важливим елементом гендерного насилля є сексуальне. Воно набувало масового характеру в час геноцидів і Голокосту зокрема, було зброєю масового знищення жіночності та фемінності. Таке злочинство набуло різних форм, найпоширеніша з яких – згвалтування. Сексуальне насильство відбувалося повсюдно: як у гетто, так

²⁰ Dalia Ofer, «Narrating Daily Family life in Ghettos under Nazi Occupation. Concepts and Dilemmas», у *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*, ред. Eliyana R. Adler і Katerina Capcova (Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, 2020), 62–84.

²¹ Lisa Pine, «Gender and the Holocaust: Male and Female Experiences of Aushwitz», у *Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey*, ред. Amy E. Randall (Bloomsbury, 2015), 37–59.

²² Ofer, «Narrating Daily Family life», 72.

і в концентраційних чи трудових таборах. Жіноча «уразливість» (тілесний ресурс) в умовах війни та окупації перетворювала єврейок на «легких» мішеней. Ракурси унікальності та типовості сексуального насилля, проблему тіла, яким насильно оволодівають вбивці та їхні поплічники, дослідили Доріс Берген²³, Ніколь Ефгрейф²⁴, На'ама Шик²⁵ та ін.

Гендерне насильство бачиться нам насильством колективним, спрямованим вбивцями, які ідентифікують себе групою й об'єднані спільними ідеологічними «цінностями» й походженням, на представників обидвох статей цільової групи, яку знищують²⁶. Його відправною точкою в Голокості, імовірно, є гендерно-чоловічі вбивства. Постулюючи цю тезу, Адам Джонс оперує категорією «докорінний геноцид», який протиставляє «гендерциду». Перший трактується ним як такий, коли цільовою групою злочинців стають не лише чоловіки, а й жінки та діти²⁷.

«Докорінний геноцид»

Першими жертвами нацистів на окупованих територіях сучасної України були єврейські чоловіки, проте досить швидко почали вбивати й інші категорії єврейського населення. Згідно з висновками Дітера Поля, розстріли єврейських жінок і дітей окремими частинами СС та поліцією розпочалися вже наприкінці липня 1941 р. «У перші тижні серпня, – зауважує вчений, – керівників команд айнзацгрупи С було повідомлено, що в принципі єврейські жінки та діти теж підлягають розстрілу»²⁸.

Отже, на думку Д. Поля, це був відправний момент у ставленні до цих груп єврейського населення. А першою масовою

²³ Doris L. Bergen, «Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical?», у *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective*, ред. Dagmar Herzog (Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2006), 179–201.

²⁴ Nicole Ephgrave, «On Women's Bodies: Experiences of Dehumanization during the Holocaust», *Journal of Women's History* 28, 2 (2016): 12–32.

²⁵ Na'ama Shik, «Sexual Abuse of Jewish Women in Aushwitz-Birkenau», у *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, ред. Dagmar Herzog (Basingstoke England; New York: Palgrave Macmillan, 2009), 221–246.

²⁶ Sophie Read-Hamilton, «Gender-based violence: a confused and contested term», *Commissioned and published by the Humanitarian Practice Network at ODI. Special feature Gender-based violence in emergencies* 60, 2 (2014): 7.

²⁷ Адам Джонс, *Геноцид: Вступ до глобальної історії*, пер. Катерина Діса (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019), 491.

²⁸ Дітер Піль, «Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна», у *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон і Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 47–48.

акцією екстермінації жінок і дітей став розстріл євреїв Кам'янця-Подільського 26–28 вересня 1941 р. У перший день масових езекуцій тут убито 4,2 тис. євреїв обох статей. Розстріли тривали і в наступні дні. Загалом, враховуючи євреїв Карпатської України (яких депортували до Кам'янця-Подільського з рідного краю після розчленування Чехословаччини і переходу цього регіону до Угорщини), тут було вбито 23,6 тис. євреїв²⁹.

Оцінюючи ці події, Д. Поль трактує вбивства євреїв Кам'янця-Подільського не лише наймасштабнішою акцією станом на кінець літа 1941 р., а й такою, що «...знаменувала собою поворотний пункт у Голокості – перехід від убивства окремих цільових груп, що склалися в основному з євреїв-чоловіків, до поголовного винищення цілих єврейських громад»³⁰.

Жінки гинули і в інших наймасштабніших масових розстрілах на теренах України: в Бабиному Яру та в Сосонках, що неподалік Рівного. С. Таужнянський, якому пощастило врятуватися від розстрілу в Києві, згодом свідчив про те, як приречені йшли на смерть:

Люди рухалися суцільним потоком... Матері везли у візочках грудних дітей, а більш старших – несли на руках чи вели за руку; абсолютна більшість тих, що йшли, були старі, підлітки, жінки і діти³¹.

Схожі свідчення давали й інші очевидці подій у Києві³². Про факт знищення євреїв у цьому місті згадано і в звіті керівництва 454-ї охоронної дивізії від 2 жовтня 1941 р.³³:

[...] Задля реєстрації і розміщення в таборі євреї міста були закликані з'явитися в певне місце. Явилось близько 34.000, включаючи жінок і дітей. Всі вони, після того як здали свої цінності й одяг, були вбиті [...].

Жінки становили велику частину розстріляних і в Сосонках, де позбавлено життя 17,5 тис. євреїв Рівного. Ті, хто вижив у бійні, що відбувалася 7–8 листопада 1941 р., свідчили: вони йшли на смерть поруч із чоловіками; спільно із дітьми і старими розділили трагічну спільну долю.

²⁹ Поль, «Масове вбивство українських євреїв», 50–51.

³⁰ Поль, «Масове вбивство українських євреїв», 52.

³¹ Татьяна Евстафьева і Віталій Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы*: В 5 кн., Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий (Київ: Внешторгиздат, 2004), 307.

³² Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 305.

³³ Анатолий Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах* (Київ: Ин-т иудаики, 2002), 486.

З огляду на рівень сучасного вивчення перебігу Голокосту, масові убивства дівчат і жінок є незаперечним фактом. Вони не були частиною цільової групи знищення лише в перші тижні німецько-радянської війни (наприклад, після захоплення Львова тут вбили кілька тисяч євреїв, виключно чоловіків; аналогічно в Добромилі наприкінці червня 1941 р. розстріляли близько 80 чоловіків-євреїв³⁴). Згодом, згідно зі свідченнями керівника оперативної групи Д О. Олендорфа, Гімлер, визначаючи завдання підрозділів, які просувалися радянською територією за бойовими частинами, відверто заявляв, що це – боротьба з комуністами, «ліквідація євреїв, жінок, чоловіків і дітей»³⁵.

Таку динаміку змін у ставленні до євреївк відображено в ухвалі суду присяжних при земельному суді в Дюссельдорфі від 5 серпня 1966 р. в справі колишніх членів айнзацкоманди 5³⁶:

Приблизно 25 липня 1941 р., невдовзі після прибуття айнзацкоманди 5 у Бердичів, шеф айнзацгрупи С д-р Раш викликав до себе в Житомир керівників підпорядкованих йому айнзацкоманд і повідомив їм, що євреї уособлюють смертельну небезпеку в запіллі німецьких військ. Тому командир розпорядився ліквідувати всіх євреїв-чоловіків. Страті не підлягають тільки ті євреї, які необхідні для використання на роботах [...]. Через кілька днів д-р Раш доповнив наказ про вбивство євреїв тим, що з євреями-чоловіками слід вбивати і їхніх родичів, жінок і дітей.

Висновок, сформульований цим судом, про час появи вказівки нацистського керівництва щодо вбивства жінок і дітей загалом збігається із судженням Дана Міхмана. Вчений зауважує, що про винищення в липні–жовтні 1941 р. цих категорій жертв свідчать звіти айнзацгруп. До того ж «...станом на середину серпня, – пише ізраїльський дослідник, – будь-кому, хто мав той чи інший стосунок до справи, було зрозуміло, що йдеться практично про тотальне винищення»³⁷.

Значно пізніше, навесні 1942 р., з'явилося розпорядження, яке «врегулювало» методи убивства жінок і дітей. Як свідчив на

³⁴ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 152, 162. В обох випадках йдеться про «акції відплати» за вбивство бранців в'язниць радянськими репресивними органами, що відбулися напередодні відступу Червоної армії зі Львова й Добромиля.

³⁵ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 130.

³⁶ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 153.

³⁷ Дан Міхман, *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы* (Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума»; ООО Независимая издательская организация «Дива», 2005), 448.

Нюрнберзькому трибуналі О. Олендорф, у той час надійшов наказ Гімлера про те, що в майбутньому їх слід вбивати тільки в душоубках³⁸.

Той факт, що до складу цільової групи, яку знищували, включено жінок і дітей (у т.ч. й немовлят), дав підставу польському вченому Феліксу Тиху висновувати, що

[...] з літа 1941 р. почалася перша в історії війна, що була спрямована також проти дітей. Знищення дітей стало однією з воєнних цілей Гітлера. У цьому випадку йшлося не про всіх дітей окупованих країн, лише про репрезентантів цілком конкретної групи: про єврейських дітей³⁹.

Убивства дітей, котрі з часом могли стати батьками, як і позбавлення життя жінок, які вже народили нащадків чи могли це зробити в майбутньому, — виразне підтвердження міркування Дж. Адамса про те, що Голокост є геноцидом докорінним.

Більшість єврейок, як і євреїв, на теренах сучасної України вбили з автоматичної зброї. Незначну їх кількість позбавлено життя в душоубках, чимало — на т.зв. «фабриках смерті». Їхні трагічні долі проілюструємо свідченням про вбивство групи львівських євреїв, яких транспортовано в Белжець у серпні 1942 р.:

[...] Поїзд зупинився. 200 українців відчинили двері і, б'ючи людей шкіряними плітками, почали виганяти їх з вагонів. Подальші розпорядження передано гучномовцем: з себе все зняти, включно з протезами, окулярами тощо. Коштовності здати у вікно [...] Потім жінок і дівчат направили до перукаря, який двома—трьома рухами ножиць зрізав все волосся і кидав його в мішки для картоплі [...]»⁴⁰.

Примусове обстригання волосся дівчатам і жінкам прочитується щонайменше в двох контекстах. Це — складова політекономії Голокосту («воно призначене для використання на підводних човнах, для конопачення чи щось такого роду», — повідомляв К. Герштейну унтершарфюрер СС, який служив у Белжеці⁴¹). Водночас така практика — це акт знущання над єврейками, знищення їхньої індивідуальності перед убивством.

³⁸ Лев Смирнов, ред., *Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса* (Москва: Юридическая литература, 1983), 400.

³⁹ Anna Mieszowska, *Dzieci Ireny Sendlerowej* (Warszawa: Wydawnictwo Literackie MUZA SA, 2012), 375.

⁴⁰ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 339–340.

⁴¹ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 339.

Отже, з кінця липня 1941 р. всі без винятку євреї стали потенційними мішенями отруєних нацизмом і антисемітизмом злочинців. Вбивства жінок (які народили дітей і могли їх народжувати надалі) та дітей (які з часом могли помститися людинам-убивцям, продовжити рід) засвідчили те, що йшлося про докорінний геноцид.

Жіноча компонента політекономії докорінного геноциду

Після початку масових убивств євреї усвідомили, що їхнє подальше життя значною мірою залежить від того, чи зможуть вони бути корисними окупаційній владі (за риторикою нацистів, *arbeitsfähig* — «здатні до виконання робіт»⁴²). А тому жінки, як і чоловіки, намагалися працевлаштуватися, отримати робочі посвідчення. Шанс їх здобути суттєво коригувався гендерною соціалізацією в довоєнний час. Особливо ж у Західній Україні, де індустріальний сектор економіки був слаборозвинутим, що визначало основні сфери зайнятості євреїв: ремісництво і торгівля. В умовах окупації лише перше давало змогу отримати робоче посвідчення. А оскільки дрібнотоварне виробництво в довоєнні роки було справою фактично всуціль чоловічою, шанси жінок на працевлаштування в умовах окупації були незначними.

Проілюструємо цю тезу прикладом рівненського гетто. Згідно з укладеним юденратом у січні 1941 р. списком⁴³, у ньому налічувалося 5021 особа. 3-поміж них 1 696 дорослих чоловіків і 2 018 жінок.

Здійснений Н. Івчик обрахунок перших півтори тисячі фігурантів вищеназваного списку засвідчує, що найчисленнішу групу серед дорослих жінок (88 осіб) склали ті, хто народився в 1894–1898 рр. Тобто в 1941 р. їм було від 43 до 51 року. Другу за чисельністю групу (72 особи) становили жінки, що народилися в 1909–1913 рр.; третю — жінки 1899–1903 років народження. Поруч із дорослими й літніми жінками в гетто опинилися і дівчата. Їх було 673⁴⁴.

Під час укладення списків жінки найчастіше вказували професію «робітниця» (340 осіб)⁴⁵. Інші професійні групи значно поступаються їм: у реєстрі 50 тих, хто назвав себе швачками, 42 жінки — кравчнями. Також серед професій, які декларували жінки, — домогосподарки (42 особи). Інші професійні групи оприявлені значно меншим

⁴² Михман, *Историография Катастрофы*, 124.

⁴³ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Р-33, оп. 8, спр. 42 (Відомості про кількість зареєстрованих євреїв. Алфавітні списки єврейського населення, які проживали у м. Рівне. 03–15 січня 1942 р.), арк. 3.

⁴⁴ ДАРО, ф. Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 3.

⁴⁵ У частини жінок, чіє імена фігурують у списках, професії не вказані.

числом їх представниць: сортирувальниці хмелю (5 осіб), пралі (4 особи), службовці, пекарки, прибиральниці (по 2 особи). Поодинокі випадки, коли в графі «професія» вказано декораторка, модистка, дезінфікаторка.

Враховуючи особливість економічного сектору Рівного довоєнного часу (фактична відсутність великих підприємств, домінування дрібнотоварного виробництва), ми розуміємо, що «представлення» себе «робітницями» – стратегія виживання, яку використовували єврейки Рівного. Ця теза ілюструється спогадами мешканки цього міста Варвари Барац:

Завдяки ініціативі пана Р. на початку грудня [1941 р.] в гетто організували майстерні різних спеціальностей – кравецькі, швацькі, білизняні, панчішні і в'язання светрів. Я вирішила вступити в таку майстерню. За два літри олії вдалося придбати необхідну кількість вовни, і я почала працювати – в'язати светри. Тоді це вважалося великим досягненням, бо кожен працівник одержував «аусвайс», зареєстрований у німецькому «Арбайтсамті»⁴⁶.

У багатьох містах на окупованих українських теренах жінки єврейки працювали на фабриках та інших виробничих об'єктах, переважно тих, що задовольняли потреби армії. Ця підневільна робота приносила зиск Райху: підприємства сплачували державі податки за кожного працівника-єврея. Вартість жіночої праці була меншою, ніж чоловічої: у Львові, наприклад, підприємства виплачували командувачу СС і поліції «за кожен календарний день та зміну 5 злотих за чоловіка і 4 злотих за жінку. З цих сум вираховувалися витрати на харчування та “управління”, але вони не перевищували 1,60 злотого в день»⁴⁷.

Корисність потенційних жертв державі-окупантові – вагомий чинник, що певний час визначав долі євреїв. Поряд із професійними навичками важливими були й їхній вік, стать, зовнішня «презентабельність» на момент проведення селекції. Як приклад – серпневі події 1942 р. у Львові, де на збірному пункті, створеному неподалік вокзалу Клепарів, службовець поліції Інкварт «...помахом руки відправляв переважно жінок, старих і дітей у бік, де перебували жертви, призначені для вивезення в Белжець, а молодих працездатних людей – до тих, хто поки мав відстрочення від вивезення»⁴⁸.

⁴⁶ Варвара Барац, *Бегство от судьбы: Воспоминания о геноциде евреев на Украине во время второй мировой войны* (Москва: Арт-бизнес-центр, 1993), 149.

⁴⁷ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 353.

⁴⁸ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 347.

Такі селекції в час Голокосту були звичною практикою. Людям, сильнішим фізично, вбивці «дарували» право на життя (власне, це було відтермінування смерті), яке зумовлювалося економічними потребами третього Райху. Тим часом інші відразу ставали жертвами геноциду. Так було, скажімо, у серпні 1942 р. у Чорткові: тих євреїв, котрі мали ремісничий фах, залишили в містечку; інших, незалежно від статі й віку, спровадили до залізничної станції, звідки відправили на загибель до Белжеця⁴⁹.

Насильство над жінками

Становлення на теренах України окупаційного режиму супроводжувалося приниженням євреїв та масовим насильством над ними. Серед перших його проявів – примус носити ідентифікаційні знаки. Виконання цього наказу значною мірою здійснювалося жіночими руками й мало глибоке символічне значення. Ось як описала цей драматичний акт Клара Крамер: «...моя горда мама вишиває знаки нашого приниження»⁵⁰.

У перші ж дні встановлення нацистського «нового порядку» солдати Вермахту і службовці допоміжної поліції вилучували на вулицях євреїв і відправляли на виконання різних робіт. В окремих випадках створювалися навіть спеціальні жіночі підрозділи. Так, у Станіславі (нині – Івано-Франківськ), поруч із «Жидівською будівельною службою», створено й окрему жіночу, в якій працювали винятково дівчата й жінки⁵¹.

У час, коли вбивства чоловіків-євреїв і систематична наруга стали реаліями на всіх окупованих територіях України, єврейки здебільшого (як, будемо відверті, переважно й чоловіки) не наважувалися протидіяти солдатам і офіцерам окупаційних армій. Інколи в умовах «нового порядку» прання й приготування їжі німцям давало жінкам примарний шанс на життя, допомагало забезпечити сім'ї харчами. Мешканець Умані Мирон Демб стверджував, що жінки цього містечка (у т.ч. і його мати) не наслідувалися відмовляти нацистам, а тому прали та готували їм їжу. Розповідаючи про перші дні окупації Умані,

⁴⁹ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 377.

⁵⁰ Клара Крамер, *Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів*, співавт. Стівен Гланц (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020), 348.

⁵¹ Юліуш Фюрман, *Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.)*, пер. Борис Арсен (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009), 56.

він згадував: «За роботу німці приносили тушонку, цукор, хліб [...]. Німці дякували за послуги, казали “данке, дякую”»⁵².

Нерідко євреїв залучали до прибирання помешкань:

У Чернівцях [...] румунські дами, які поступово наводнили місто й зайняли єврейські квартири, приходили до поліції, де їм надавали по 20–30 євреїв чи єврейок для прибирання квартир «від залишеного більшовиками бруду»⁵³.

У гетто селища Теплик, що на Вінниччині,

[...] щодня і в будь-який час приходили брати на роботу, примушували виконувати різну брудну працю: мити підлоги в приміщеннях, де ночували німецькі солдати, прати брудну солдатську білизну, прибирати після них туалети і т.д. Над нами знущалися, не вважаючи за людей [...]»⁵⁴.

Кваліфікація нами «хатніх робіт» як прояву насильства над євреями зумовлюється тим, що вони виконувалися жертвами зі страху перед загрозою покарання. У них чітко простежується один із тогочасних гендерних стереотипів: прасувати, мити, прибирати повинна жінка. Оскільки «хатні роботи» суттєво відрізняються від того насильства, яке застосовувалося щодо чоловіків (обрізання борід, примус тягати навантажені вози тощо), пропонуємо трактувати його гендерно зумовленим «м'яким» насильством. Воно не завдає фізичного болю, не призводить до каліцтва. Водночас йдеться про виконання тих робіт з примусу, які зумовлюють психологічне приниження.

Воно особливо чітко простежується тоді, коли йдеться про прибирання туалетів. Таке насильство застосовувалося як до чоловіків, так і до жінок. У першому випадку принижували тих, хто теоретично мав би символізувати фізичну силу, міць, маскуліність. У другому ж паплюжився імідж жінки як на індивідуальному, так і колективному рівнях. Дівчинка, жінка, які в нормальному світі асоціюються з добром, лірикою, материнством, у ненормальному, спотвореному етнічними стереотипами й ненавистю світі залучаються до прибирання екскрементів, що позбавляє їх фемінності.

⁵² У цьому випадку йдеться про тих військових, які опинилися на фронті, виконуючи військовий обов'язок, і тверезо оцінювали тогочасні реалії. М. Демб із цього приводу стверджує: «Деякі [німці] говорили навіть: “Гітлер, Сталін – капут!”, мовляв Гітлер і Сталін нехай борються один з одним, а нам це навіщо? Німці показували свої фотографії. Вони щиро тужили за своїми “фрау”, “матер” та “кіндер”. Їх не цікавило хто єврей, хто українець, німець і т.д. Їм було байдуже». Детальніше див.: Борис Забарко, *Живими осталися тільки ми: Свідчення та документи* (Київ, Задруга, 2000), 129–130.

⁵³ Василій Гроссман і Ілья Еренбург, ред., *Черна книга* (Київ: МИП «Обериг», 1991), 618.

⁵⁴ Забарко, *Живими осталися тільки ми*, 284–285.

Ось приклад такого знущання над Рахель Рубін у містечку Корець:

Одного разу до юденрату прийшов український полісмен і сказав, що йому потрібно змінити тип машинки, забрав машинку у поліцейський офіс. Я чекала. Потім запитала в нього: «Що я маю тут робити?». Він сказав: «Ходи, я покажу що робити». І кинув мене до туалету, я повинна була чистити туалет.

Я завжди носила хустку, бо ми носили жовті круги [на одязі] [...] То ж я закрила свій ніс, обличчя і прибирала туалет. Вони зачинили мене [...]

— Як ви почувалися?

— Погано, депресивно. Це було літо. Це не такий туалет як сьогодні. Це було неможливо⁵⁵.

Прилюдна зневага до євреїв стала складовою «етики» окупаційних армій. Її компонент — знущання над старими, дітьми, жінками. Наведемо лише один приклад безжалісності окупантів у Доманівці:

[...] старому Фурману та 18-річній дівчині Соні Кац було запропоновано танцювати, і за це їм обіцяно продовжити життя. Однак їх життя тривало недовго, через дві години їх повісили⁵⁶.

Ще один маркер рівності поміж представниками обох статей — форми покарання членів групи та його жорстокість. Численні розповіді жертв і свідків підтверджують, що стать як особливий «захід» у ставленні до індивіда в цьому випадку не відігравала жодної ролі. Адже єврейки для окупантів були лише членами цільової групи, яку знищували. Через таке їх сприйняття чоловіків і жінок було зрівняно у «праві» на однакові муки і поневіряння. Свідчення цього — події в Хмільнику, де

[...] німці ввіймали десять жінок і одного чоловіка, привезли їх до поліції, розділи догола й кинули в карцер. Сюди з 9-ї години ранку до 6-ї вечора щоразу заходили поліцаї й били нещасних людей. О 6-й годині вечора кожного ув'язненого затягували в окрему кімнату й давали по 15 шомполів. Жінки кричали й тому отримували по 25 шомполів. Після цього замучених жертв викидали на мороз⁵⁷.

У «Ставах» — таборі, де опинилася частина одеських євреїв,

[...] за водою дозволялося ходити по десять осіб. Одного разу, побачивши, що «порядок» порушено, поліція вистрелила в одинадцятого.

⁵⁵ Меморіальний музей Голокосту США (далі – USHMM), Архів візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (далі – USC SFI VHA), свідчення № 14142, Рейчел Рубін (Rachel Rubin), 1996, дата звернення 16 листопада, 2019.

⁵⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Черна книга*, 101.

⁵⁷ Гроссман і Еренбург, ред., *Черна книга*, 49.

Це була дівчина. «Ой, мамонько, вбили», – закричала вона. Поліцейський підійшов і прикінчив її штиком⁵⁸.

Повсюдним у ставленні до єврейок став садизм. Так, за невиконання розпорядження окупаційної влади киянці Дорі Наконечній відрізали пальці й ніс, завдали три ножові поранення, а труп кинули на місці вбивства⁵⁹. Жорстокими до єврейок були й румуни. Одеситка А. Маргуліс розповідала про їхні звірства⁶⁰:

Вранці я була заарештована й опинилася у в'язниці, де було ще 30 жінок. На допиті мене почали бити палицями, прикладами, гумовими шлангами. Я втратила свідомість.

Поневірялися єврейки не тільки в гетто, а й у концентраційних таборах. Зокрема у Сирецькому, що розташовувався в Києві неподалік Бабиного Яру. Ті, хто вижив у ньому, часто-густо свідчили про особливу жорстокість у ставленні до них начальниці жіночого відділення Лізи Логінової⁶¹. Сама ж вона на допиті в НКДБ 29 листопада 1943 р. говорила⁶²:

Я біла жінок-єврейок, їхніх прізвищ я не пам'ятаю, за те, що вони не хотіли себе охайно вести. Кілька разів за неохайність робила жінкам-єврейкам зарядку⁶³, серед них була стара єврейка 70 років, яка згодом померла в таборі від дизентерії.

Системне насильство: сексуальна складова

В умовах, коли публічне знущання над жертвами перетворилося в демонстрацію сили, хизування нею перед іншими чоловіками з числа вбивць, останні використовували численні форми прояву зневаги й наруги над жертвами. Особливе місце з-поміж них мало сексуальне насильство.

Воно набуло різних форм. Одна з них – примус єврейок фотографуватися оголеними. Так, бранка любашівського гетто Сара Друкер розповідала, що після знущань над однією з її знайомих тамтешній гебітскомісар відправив її голою на якусь споруду й там сфотографував.

Після цього він її розстріляв⁶⁴. Львів'янка Рузя Вагнер розповідала про погром у перші дні окупації: нацисти «фотографували голих жінок, яких катували», «тішилися, що їхні земляки зможуть побачити дії своїх чоловіків і синів, які воюють для блага людства»⁶⁵.

Подекуди німецькі солдати фотографували мертвих жінок. Згідно з оцінкою такої специфічної поведінки Регіни Мюльхойзер, ці світлинки «були сигналом для товаришів з чоловічої спільноти Вермахту/СС, демонструючи непохитну агресивність нападників»⁶⁶.

Сексуальне насильство, ймовірно, розпочиналося вже в той час, коли армія агресора оволодівала тим чи тим населеним пунктом. Принаймні, про правомірність такої гіпотези свідчать спогади очевидців. Наум Епельфельд розповідав:

У Бердичів увірвалися німці. Через якийсь час до нас у підвал увійшли двоє солдатів. Вони світили кишеньковими ліхтариками, щось говорили, ніхто їх не розумів. Тоді вони почали обходити людей, що сиділи на підлозі, й висвічувати їхні обличчя. Нарешті зупинилися на дівчинці та жінці. Наказали їм йти. Завели в кабінет, що стояв пустою, й згвалтували. Дівчинку – це було сусідське дівча – звали Густа. Густі Глозман було років 14–15. Невдовзі її і батьків розстріляли⁶⁷.

З перших днів окупації гвалтували єврейок не лише німці, а й румуни. Так на початку липня 1941 р. було в Чернівцях, де представники нової влади та «деякі “місцеві добровольці” зі свастикою на рукавах вдиралися в єврейські квартири, грабували, гвалтували, били і вбивали людей»⁶⁸.

Злочини над жінками чинилися повсякчас і надалі. Особливо ж тоді, коли жертви геноциду були насильно сконцентровані в тих чи інших пунктах.

Вночі перед в'їздом у любашівське гетто німецька поліція зібрала всіх дівчат у поліцейському приміщенні й знущалася з них [...]. Матерів, які захищали своїх доньок, привезли пораненими⁶⁹.

⁶⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-164, оп. 3, спр. 8 (Акты, протоколи и списки на убитых граждан Любомльского района), арк. 12–12 зв.

⁶⁵ Детальніше див.: Подольський, «Єврейські жінки України», 229.

⁶⁶ Регіна Мюльхойзер, «Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час війни на знищення в Радянському Союзі у 1941–1945 рр.», у *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. пр.*, ред. Гелінада Грінченко, Катерина Кобченко та Оксана Кісь (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015), 269–277.

⁶⁷ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 527.

⁶⁸ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 264.

⁶⁹ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 8, арк. 12.

При знищенні євреїв львівського гетто в січні 1943 р. «розгнзудані представники “вищої раси” не пропускали в час цієї кампанії жодної жінки. Вони гвалтували або вбивали їх»⁷⁰.

Постійного насильства єврейки зазнавали на виробництві, у тюрмах, у час транспортування тощо. Так було, зокрема, в одеській в'язниці⁷¹. А. Маргуліс, яка опинилася в ній, згодом повідала:

Вночі, коли навколо була непроглядна темінь, до нас увірвався на-товп румунських солдат. Кинувши на сиру підлогу свої шинелі, вони почали гвалтувати дівчат. [...] Ми, старі жінки (мені 54 роки), сиділи й плакали. Чимало дівчат збожеволіли⁷².

Описуючи реалії життя євреїв Одеси в майстернях, Аркадій Хасін розповідає:

[...] ночі були жахливі!.. П'яні румуни, посвічуючи ліхтариками, сновигали майстернями в пошуках дівчат. Ті ховалися під верстаки. Румуни витягали їх звідти, і плач, крики, а то й постріли лунали лунким приміщенням до ранку⁷³.

Частина єврейок, депортованих до «Трансністрії», стали жертвами конвоїрів. Щоночі коменданти таборів (зокрема, с. Матлашівка) примушували до інтимних стосунків кількох жінок⁷⁴. Ось що читаємо в спогадах:

Коменданти села Гуляївки – Лупеску і плутонер⁷⁵ Санду – щодня посилали своїх денщиків у табір за красивими дівчатами. Зранку вони з особливою насолодою спостерігали їхні передсмертні муки⁷⁶.

Безкарність і хтивість спонукали до злочинів над жінками не лише військових, а й колаборантів і просто чоловіків з-посеред цивільного населення. Юхим Захаров-Зайденберг розповів, що після ув'язнення євреїв у приміщенні дитячого будинку м. Любар колаборанти робили безчинства: «П'яні поліцаї знущалися над нами: били, вводили й гвалтували дівчат і молодих жінок»⁷⁷. А ось спогади мешканки Берди-

чева Ірини Сапір-Ширанської, які висвітлюють ставлення поліцаїв до єврейок:

Якось я потрапила в сім'ю поліцай, він покликав мене в будинок [...], уклав на ніч до себе в ліжко, не звертаючи уваги на те, що в іншій кімнаті були його дружина й діти. До ранку я не заснула. Не знаю, що його зупинило, але він не зачепив мене. На другий день я вибрала момент і втекла⁷⁸.

Фокусуючи увагу на такій болісній і важкій, етично й емоційно проблемі, як насильство над жінками, згадаємо висновок Анатолія Подольського: розстріли жертв практично повсякчас супроводжувалися гвалтуванням. На доказ цієї гіпотези, що, на наш погляд, од-нозначно не простежується в свідченнях тих, хто врятувався з місць езекуцій, учений наводить свідчення Діни Пронічевої про такий злочин під час знищення євреїв Києва⁷⁹.

Такі відверті описи в спогадах тих, хто пережив Голокост, зустрічаються не часто, однак вони спонукають до роздумів над непростим питанням: сутності психології сексуального насильства нацистів. Адже, згідно з постулатами Гітлера, євреї – культуроруйнівна раса. У Третьюму Райху їх доволі швидко перетворено на вигнанців суспільства, а економічний бойкот, «арієзація» економіки, витіснення з усіх сфер професійної діяльності тощо закріплювали за ними в німецькому середовищі образ «унтерменш» – недолюдей. Нюрнберзькі закони чітко регламентували взаємодію між представниками різних рас, власне – євреями й арійцями, а інтимні стосунки поміж ними законодавці нової «моралі» в Райху не лише піддавали осуду, а й суворо карали за них, завдяки використанню державою своєї монополії на легітимне насильство: за інтимні стосунки з єврейкою («позашлюбні взаємини поміж євреями та підданими держави німецької чи спорідненої крові заборонено»⁸⁰) німецькі військовослужбовці потрапляли на лаву підсудних⁸¹.

Висловимо кілька гіпотез, які, на наш погляд, доповнюють означену проблему. По-перше, сексизм став складовою духу насильства окупантів, а злочини над жінками – результатом прагнення частини

⁷⁰ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 126.

⁷¹ Илья Альтман і Татьяна Вершицкая, «Женщины», у *Холокост на території ССРСР: Енциклопедія*, ред. Илья Альтман (Москва: Российская политическая энциклопедия; Научно-просветительный центр «Холокост», 2009), 308–311.

⁷² Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 97.

⁷³ Забарко, *Живыми остались только мы*, 447.

⁷⁴ Альтман і Вершицкая, «Женщины», 309.

⁷⁵ Плутонер – сержант румунської армії.

⁷⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 101–102.

⁷⁷ Забарко, *Живыми остались только мы*, 163.

⁷⁸ Забарко, *Живыми остались только мы*, 401.

⁷⁹ Подольський, «Єврейські жінки України», 222–223.

⁸⁰ Детальніше див.: Джеффі Бурдс, «Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945)», у *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. пр.*, ред. Гелінада Грінченко, Катерина Кобченко та Оксана Кісь (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015), 280.

⁸¹ Альтман і Вершицкая, «Женщины», 309.

вояків будь-яким шляхом задовольнити свої сексуальні потреби. По-друге, згвалтування засвідчили, що, попри зневагу нацистів до євреїв і загрозу покарання за статеві акти з жінками з цієї групи, частина вбивць не нехтувала ними. Адже подекуди єврейок не просто гвалтували, а, користуючись правом сильнішого, змушували до тривалих сексуальних стосунків. Промовистий приклад цього почув о. Патрік Деба від Ганни в містечку Буськ:

Була одна дівчина, Сільва, що ходила зі мною до школи, дуже вродлива – не була убита відразу. Сільва мусила жити з начальником німців. Інші дівчата були віддані іншим солдатам [...] ⁸².

Можна стверджувати, що солдати й офіцери нацистської Німеччини були поінформовані про заборону сексуальних контактів з єврейками. Принаймні, про це свідчить розповідь уже згаданої Ганни:

Коли дівчата вагітніли, їх убивали. Німці наказали поліцаям із Сокаля вивезти їх за десять кілометрів від Буська, аби розстріляти там цих дівчат, оскільки не могли мати дітей від єврейок. Дівчата були дуже гарні, то німці самі не хотіли їх убивати ⁸³.

Схожу історію розповів інший свідок, Антон:

Німці залишили живими десь із тридцять дуже гарних єврейських жінок, яких примушували працювати в гестапо. Але вони використовувалися поліцаями та німцями ще й для задоволення ⁸⁴.

Ймовірно, нехтування насильниками заборони щодо інтимних стосунків з єврейками пояснюється поєднанням сексуального насильства з прагненням домінувати над жертвою, перетворити згвалтування на акт її зневаги. Припускаємо, що як для німців, так і для румунів насильство такого ґатунку – це не тільки прояв сексизму в його крайньо-радикальній формі, а й свідоме чи несвідоме послугування ним як компонентом політики дискримінації, котре передувало вбивствам чи супроводжувалося ними.

При цьому акти згвалтування мали символічне значення, адже брутально кривдили не лише конкретну жінку, а й тих, хто не зміг захистити своїх рідних. Конструктивним у теоретичному плані, на нашу думку, є міркування Р. Мюльхойзер: після здобуття певного населеного пункту «німці проникали в кожне місце, яке вважали своїм,

включно з жіночими тілами, і це символізувало переможне порушення права власності» ⁸⁵.

Вчена констатує акти насильства над єврейками апіорі й веде мову не стільки про фізичне насильство, скільки звертається до проблеми психології в силові створеному гвалтівником «тандемі» злочинець–жертва. Перший, використовуючи наявність у нього зброї, що не залишає жертві жодних варіантів порятунку, свою фізичну перевагу та беззахисність жінки в умовах окупації, не лише кривдить єврейку як чоловік. Проникнення в жінку з такого погляду – це поринання в світ потаємного, сокровенного, наруга над індивідуальністю, її заперечення. У цьому й полягає тлумачення сексуального насильства в його позафізіологічному вимірі – прояв того, що жінка сприймається як трофей, воєнна здобич солдата, який привласнює право «розпоряджатися» сокровенним для індивіда – його тілом. Поза очевидним у поясненні цього злочину (фізична наруга) – факт поразки армії, що відступила, а водночас – перемога вояків іншого війська над індивідом, якого вона не захистила. Враховуючи те, що ведемо мову про сексизм за умов докорінного геноциду, згвалтування – це ще й приниження та перемога над соціальною групою напередодні/в час її знищення.

Жертвами насильства були як дорослі жінки-єврейки, так і підлітки. Про такі трагедії розповіли ті, кому пощастило вижити в Голокості, та свідки. Шістнадцятирічну Рахель Патурську було згвалтовано в єврейській землеробській колонії в Зеленополі ⁸⁶. Масові згвалтування дівчат зафіксовано в таборі в Звенигородці ⁸⁷. Нерідко акти згвалтування (як-от у м. Шпиківі, що на Вінниччині ⁸⁸) вчиняли на очах рідних. У гетто Корця, як свідчив один з його бранців, «13–15-річних дівчаток гвалтували на очах матерів, на очах дітей і чоловіків гвалтували дружин, матерів» ⁸⁹.

Додамо до висловленого щодо оцінки сексизму: насилля над дівчатками в присутності рідних – акт особливої наруги. Адже батьки чи інші родичі не мали шансів врятувати своїх дітей. Тому жертвами вакханалії глумління ставали як ті, кого гвалтували, так і ті, кому випала гірка доля бути свідками знущання над дитинством, над дівчатами.

⁸⁵ Мюльхойзер, «Незаперечний злочин», 269.

⁸⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 75.

⁸⁷ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 86.

⁸⁸ Альтман і Вершицкая, «Женщины», 309.

⁸⁹ Максим Гон, *Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали)* (Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2004), 120.

⁸² Патрік Деба, *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011), 336.

⁸³ Деба, *Хранитель спогадів*, 177.

⁸⁴ Деба, *Хранитель спогадів*, 238–239.

Розповіді тих, хто вижив у ліхолітті Голокосту, засвідчують, що бранці гетто нерідко ставали об'єктом агресії не лише окупантів, а й місцевих мешканців. Вбачаючи в тих, хто опинився в місцях концентрації, джерело для збагачення, деякі вчорашні сусіди вдиралися в гетто й силою позбавляли бранців останніх пожитків. Знаючи, що євреї фізично виснажені через недоїдання, і не боячись покарання за свої вчинки, вони чинили сексуальне насильство над беззахисними жінками. Ось як описує один з аспектів життя мешканців табору, що був у с. Кацмазів неподалік Жмеринки, Рахіль Цельнік: «Часто місцеві націоналісти вривалися в табір, гвалтували дівчат, били, грабували»⁹⁰.

Розтерзане материнство

Значну групу єврейок на окупованих територіях становили матері. На їхню гірку долю випало вирішувати кілька завдань одночасно, зокрема – захистити дітей від психологічного шоку нових реалій, нагодувати, вберегти їх від загибелі, вижити самим. Частина з них овдовіла в перші ж місяці окупації. Інші потрапили в гетто. Як перші, так і другі стали свідками кризи маскулітності євреїв-чоловіків, більшість із яких в умовах нечуваної екстремі не змогли знайти адекватних рішень на виклики нацистського «нового порядку».

Матері відчайдушно намагалися врятувати своїх дітей. Наведемо лише один приклад, який, на нашу думку, демонструє тенденцію:

Доця, мила, я маю до тебе прохання. Підійди зараз до цього поліцяя і скажи йому, доню, що ти не єврейка (а я була біленька, з косичками, несхожа на єврейку), що всіх вели і тебе забрали. І, може, він тебе відпустить, і ти втечеш [...] Вона мене обцілувала з ніг до голови, притиснула до серця, як рідна мати пригортає в останні хвилини, і говорить: «Біжи, донечко, біжи [...]»⁹¹.

Типова поведінка єврейок у час розстрілів – спроби врятувати своїх дітей.

Багато жінок [...] молили про збереження життя і якщо не їм особисто, то хоча б маленьким дітям, – розповів навесні 1944 р. шуцман Залого про страту мешканців Старої Ушиці. – Падали на коліна, хватили й цілували у німців руки, чоботи. Такі прохання «задовольнялися» ударами по голові. Багато хто рвав на собі одяг, рвали волосся, кусали руки, били себе по голові та грудях»⁹².

⁹⁰ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 468.

⁹¹ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 290.

⁹² Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 408–410.

Більшість матерів не розлучалися зі своїми дітьми, адже їхні шанси на порятунок без допомоги дорослих були мізерними. Леонід Гріпс, який до війни мешкав у Житомирі, згодом згадував про одну з акцій екстермінації:

Ми підходили до ровів, очікуючи черги, коли нас поведуть до місця розстрілу. Мама посадила мене до себе на спину. Згодом вона неодноразово пояснювала мені, що зробила це для того, щоб, якщо вб'ють мене, то і їй жити не треба, а якщо її, а не мене, то щоб я не мучився один»⁹³.

Ці судження – типові. Про ті самі почуття різними словами йдеться в багатьох спогадах дітей. Так, обіймаючи малолітнього Михайлика Розенберга, його мати – мешканка с. Романів Дзержинського району Житомирської області, промовила: «Загинемо так разом, щоб ти не мучився»⁹⁴. У мить перед розстрілом мешканка Маріуполя Фаня сказала сестрі Басі: «З ним я помираю спокійно, знаю, що не лишу сироту»⁹⁵.

Опис мешканки Дніпропетровська Б. Тартаковської моменту розстрілу («Я впала на коліна й обійняла своїх дітей, мені здавалося, що я втрачаю розум від жаху»⁹⁶) відображає емоційний і психологічний стан усіх матерів. Нерідко в час екзекуцій вони брали своїх малолітніх дітей на руки. Перебуваючи в шоковому стані, вони не усвідомлювали наслідків, коли захищали малечу від куль власним тілом. Адже вбиті матері часто-густо падали в братські могили разом із живими дітьми. Наведені фрагменти спогадів, припускаємо, є типовими для багатьох місць, де вбивали євреїв:

[...] Десь під трупами плакали діти, більшість з них, особливо малюки, яких матері несли на руках (а стріляли нам у спину), падали, прикриті тілами матерів, неушкодженими і були засипані й поховані під трупами живою»⁹⁷.

Яків Стеюк, якого як бранця Сирецького табору нацисти наприкінці 1943 р. залучили до викопування трупів у Бабиному Яру та їх спалення, свідчив:

Я чітко запам'ятав випадок, коли [із землі] витягли труп жінки, яка міцно обіймала труп немовляти. Хтось навіть спробував відділити труп дитини від трупа матері, але зробити цього не вдалося [...]»⁹⁸.

⁹³ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 104.

⁹⁴ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 373.

⁹⁵ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 91.

⁹⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 84–85.

⁹⁷ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 91.

⁹⁸ Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 321.

Прагнення полегшити страждання дітей — один із визначальних мотивів поведінки жінок у критичні моменти. Трагічно-ліричну картину, що засвідчує таку поведінку мам і бабусь у час розстрілів, зафіксував німецький інженер Герман Грабе, який став свідком убивств у Дубно:

Я спостерігав за сім'єю, що складалася з вісьмох осіб: чоловіки і жінки, віком близько 50 років, з дітьми близько 8 і 10 років та двома дорослими доньками, близько 20 і 24 років. Стара жінка зі сніжно-білим волоссям тримала на руках річну дитину, співала їй і грала з нею. Дитина воркотіла від задоволення [...]»⁹⁹.

Не менш промовистими для характеристики поведінки жінок є свідчення про загибель євреїв у Немирові:

Есесівці уважно оглядали ряди, забирали всіх дітей. Шестеро матерів пішли на смерть зі своїми дітьми, вони хотіли полегшити дітям останні хвилини. Сура Кац з Чернівців [...] пішла на смерть з шістьма хлопчиками. Вайнер пішла з хворою дівчинкою, Легер, молода жінка з Липкан, молила катів, щоб вони дозволили їй померти з її дванадцятирічною донькою, красунею Тамарою»¹⁰⁰.

Ця історія відкриває ще один ракурс долі жінок у час докорінного геноциду: часто-густо їм доводилося бачити загибель родичів, зокрема й власних дітей. Такою була мета психологічного садизму вбивць — завдати матерям максимального болю. «Матерів відштовхують і вбивають не одразу, даючи спочатку їх бідним серцям стекти кров'ю від побачених смертей малюків», — оповідали про злодіяння душолюбів очевидці»¹⁰¹.

Такого звиродніння під час Голокосту було чимало. Скажімо, у Сімферополі «[...] маленьких дітей ексекційна команда не розстрілювала, — йшлося на суді в Мюнхені (1970 р.) у справі Цаппа та інших злочинців. — Члени СД забирали їх у матерів, вбивали їх пострілами в потилицю у них на очах і кидали у рив»¹⁰².

Про чимало таких трагічних сцен розповіли свідки вбивств у Бабиному Яру. Пелагея Клепка згадувала про розстріли в цій місцині 29 вересня 1941 р.: «Я бачила, як гітлерівець вирвав у молодій жінки немовля і витрухнув його з одіяла в яр»¹⁰³. Схожими є свідчення Діни

Пронічевої: «Я особисто бачила, як німці відбирали у матерів дітей і живими кидали їх у байрак»¹⁰⁴.

Про неймовірні страждання жінок-євреїв у Бабиному Яру зазначали й ті, хто брав безпосередню участь у злочинах.

«Коли підійшла черга розстрілювати жінок, — розповідав на допиті в “СМЕРШі” в березні 1945 р. колаборант Василь Покотило, — то в них почали відбирати дітей, але вони не віддавали. Тоді німець силою вирвав дитину, розстріляв її, а потім вистрелив у матір»¹⁰⁵.

В акті обвинувачення в справі Розенбауера, Бессера та Кройця (прокуратура Регенсбург, 2 лютого 1970 р.) стверджувалося, що в Києві «матері клали своїх дітей до ніг стрільців і просили їх добре стріляти»¹⁰⁶.

Прикладів убивств дітей на очах батьків, щоб завдати їм максимального болю, — безліч. Ober-лейтенант Вермахту Е. Бінгель свідчив про події в Умані¹⁰⁷ на суді:

Матері бачили, як вбивали їхніх дітей, розтросивши їм голову рукояткою пістолета чи палкою, а потім хапали за ніжки і кидали в могилу, де вперемішку лежали вбиті і ще живі люди. Лише після того, як матерям завдавали найстрашнішого болю, в них посилали кулю, звільняючи від нестерпних мук»¹⁰⁸.

У такий спосіб убивці нищили **культ материнства та жінку як матір**. Ці злочини відбувалися на місцях масових розстрілів євреїв на теренах всієї України. Як доказ цього — висновки «Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників» у Березнівському районі Рівненської області:

В одній з розкопаних ям-могил 5х5 та 2 метри глибиною [в яких поховані євреї м. Березно, що вбиті в серпні 1942 р.] виявлено трупи винятково дітей, які лежать абияк. [Це] в переважній більшості зовсім маленькі діти [...]. Комісія вважає, що дітей також розстрілювали в присутності матерів [...]»¹⁰⁹.

Не в силі дивитися на жахіття, що відбувалися на їхніх очах, у момент максимального емоційного напруження жінки втрачали

¹⁰⁴ Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 289.

¹⁰⁵ Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 261.

¹⁰⁶ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 296.

¹⁰⁷ Олександр Круглов припускає, що описувані події відбувалися не в Умані, а в Бердичеві.

¹⁰⁸ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 259.

¹⁰⁹ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3 (Матеріали про злодіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині), арк. 75 зв.

свідомість. Нерідкими були й випадки, коли вони «замертво падали від розриву серця»¹¹⁰.

Не менш трагічним виявилось життя тих євреїв, які не загинули в перших акціях розстрілів й опинилися в гетто. Ймовірно, поруч із перманентним психологічним стресом, повсякчасним передчуттям нових бід і поневірянь, найбільшим ворогом бранців цих місць примусової ізоляції був голод. Він зумовлював не тільки фізичні, а й психологічні страждання. Словами Мані Ліхтенштейн з Володимира-Волинського, суп з води та картоплі для неї – найсмачніша їжа, а єдиним шансом порятунку від постійного недоїдання була смерть¹¹¹. Страждання від постійної нестачі їжі виснажувало так, що чимало жінок, попри усвідомлення перспективи покарання, наважувалися порушувати численні заборони: за словами Клари Скалецької з Корця, відчуття голоду сильніше за страх бути покараною¹¹².

Завдання вберегти рідних зумовлювало зростання маскулінності жінок. Особливо ж тих, котрі овдовіли. Так, після загибелі мешканця Жовкви Герша Лейби його дружина Учка шукала вихід зі скрутної ситуації самотужки: «Без чоловіка та з двома малими дітьми вона мусила заробляти на всю родину [...] Учка зібралася продавати єврейський одяг неевреям»¹¹³. Або ж інший приклад виконання чоловічої (за тодішніми уявленнями) ролі зі Львова:

То тут, то там, як примара, налякана денним світлом, могла промайнути вулицею [*гетто*] єврейська жінка, мати родини, що біжить у напрямку єдиного єврейського ринку на вул. Замарстинівській у надії всупереч усьому купити трохи овочів для своїх дітей¹¹⁴.

Нерідко милосердя і поклик природи спонукали жінок боротися за життя не лише своїх, а й чужих дітей. Ось один із таких прикладів: мешканка містечка Баранівка Житомирської області Лея Хмара намагалася врятувати трьох осиротілих хлопчиків Шварцманів. Наймолодший із них – немовля. Про це згодом свідчила донька Л. Хмари:

[...] Найменший, Ромчик, плакав день і ніч. Нічого було йому дати [*їсти*]. Ні молока, нічого. Ми всі дуже страждали, особливо

мама. Вона давала йому свої пусті груди, щоб хоч трохи заспокоїти, він розідрав їх яснами до крові. Інколи вона, ризикуючи життям, вибиралася з гетто й ходила до знайомих та незнайомих українців, випрошуючи для нього трохи молока. Та довго це не могло тривати, і Ромчик помер [...]¹¹⁵.

В умовах тривалого голоду будь-яка їжа давала шанс на виживання. Особливо це стосується тих випадків, коли євреї переховувалися: адже немовлята, що плакали від недоїдання, могли видати окупантам і колаборантам місце їхнього укриття. У таких умовах будь-який харч був на вагу золота. Наприклад, Єва Гладка свідчила про події в містечку Баранівка Житомирської області: коли відбувалася чергова акція екстермінації тамтешніх євреїв, її тітка Шейндл вгамовувала плач дворічної дитини тим, що «затуляла їй рот цибулиною, яка була в тьоті в кишені. Вона її посмокче й заспокоїться»¹¹⁶.

Інший ракурс материнства в період Голокосту – вбивство своїх нащадків задля порятунку інших. У Хмельнику в березні 1942 р. в одному зі сховків перебувало 27 євреїв, серед них – матері з немовлятами. У момент, коли нацисти й поліцаї обстежували будинки, «одна мати сама задушила свою дитину, що заплакала, щоб врятувати інших»¹¹⁷. Схожа трагедія відбулася в гетто Володимира-Волинського. Його бранець Еліезер Рейсфельд свідчив, що під час облав матері, щоб не видати себе й інших, закривали дітям ротики й накривали подушками, що інколи призводило до їх удурення¹¹⁸.

У час здійснення докорінного геноциду вагітним єврейкам або не вдавалося виносити дітей, або доводилося народжувати в неприродних умовах. За свідченнями очевидця подій у м. Чуднові:

Була у нас сусідка Лея. Молода була, 20 років. Вона тільки вийшла заміж, а чоловіка відразу забрали на фронт. Вона була вагітна і ось-ось мала народити. Так її поліцай вдарив ногою в живіт. І вона відразу ж впала, відразу ж починає народжувати. А поліцай один другому говорить: «Дивино, іди подивись, як жидівка жидиня родить». Вона тут таки ж народила, під їхала підвода, і він її, як собаку, кинув на цей віз з дитинчам. Вона ще плакала, кричала «Мамо!», а він її повіз ще живу і скинув у цю яму¹¹⁹.

¹¹⁰ Гон, *Голокост на Рівненщині*, 77.

¹¹¹ USHMM, USC SFI VHA, свідчення № 13911, Маня Ліхтенштейн (Mania Lichtenstein), 1996, дата звернення 2 листопада, 2019.

¹¹² USHMM, USC SFI VHA, свідчення № 597, Клара Скалецька (Clara Skaletzky), 1995, дата звернення 30 жовтня, 2017.

¹¹³ Крамер, *Війна Клари*, 65.

¹¹⁴ Жанна Ковба, упоряд., *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* (Київ: Дух і Літера, 2003), 267.

¹¹⁵ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 98.

¹¹⁶ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 99.

¹¹⁷ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 519.

¹¹⁸ Музиченко, *Володимир єврейський*, 121.

¹¹⁹ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 302.

Про пологи одеситки-єврейки в товарному вагоні Віра Інбер свідчила:

Зненацька лунає стогін, мольба про допомогу. Це у важких родових муках корчиться жінка, але допомогти їй ніхто не може¹²⁰.

Були й випадки, коли єврейки народжували на місцях масових страт: «Одного разу тут на гної, поруч із трупами, – розповіла Єлизавета Пікармер про вбивства в Доманівці євреїв Одеси, – народжувала двадцятилітня Маня Ткач. Надвечір ця жінка померла»¹²¹.

Можемо припустити, що прикладів пологів в аномальних умовах чимало. Проте важливішою є констатація того, що навіть за умов виношування вагітності доля новонароджених малюків була визначеною – загибель. Заперечуючи право євреїв на існування, окупанти знищували немовлят (наприклад, під час розстрілів 15 жовтня 1942 р. бранців Ялтушківського гетто, що в Барському районі на Вінниччині, вбито 78 немовлят віком від 1 місяця до 1 року¹²²).

У роки Другої світової війни єврейки опинилися в реальності подвійної дискримінації: як жінки та членкині соціальної групи, яку послідовно знищували впродовж кількох років. Більшість форм наруги, яких вони зазнали, були такими ж, від яких потерпали чоловіки. Жінки-єврейки стали об'єктом різних форм насильства, які означаємо як «м'яке» (наприклад, виконання «хатніх робіт») та системне насильство. Останнє у свою чергу включало декілька компонентів: обрізання волосся, яке, окрім наруги над особистістю, поєднувалося з наругою над дівчиною/жінкою та її фемінністю. До того ж, така форма насильства супроводжувалася й психологічним приниженням (до прикладу, виконання робіт під примусом, прибирання туалетів).

Водночас жіноче «обличчя» Голокосту визначається кількома ракурсами. Зокрема, подальше виконання жінками низки тих соціальних ролей (дружини, доньки, матері), яких вони «набули» за мирного життя; пошук стратегій виживання; сприйняття реальності в умовах цілковитого безправ'я й систематичної дискримінації; зростання жіночої маскулінності в умовах екстремі. Важливим елементом жіночого «обличчя» Голокосту став сексизм убивць, їх садизм щодо єврейок та сексуальне насильство над ними, яке було частиною системного насильства в різних формах його прояву: від фотографування оголених

¹²⁰ Гроссман і Эренбург, ред., *Черная книга*, 98.

¹²¹ Гроссман і Эренбург, ред., *Черная книга*, 93.

¹²² На місці розстрілу у 1942 р. в'язнів Ялтушківського гетто відкрито меморіал жертвам Голокосту. Детальніше див.: <http://www.barrda.gov.ua/index.php?page=6&news=8891>, дата звернення 10 жовтня, 2019.

жінок-єврейок до звалтування. Таким чином, жінки-єврейки стали цільовою групою приниження та наруги як на ідивідуальному рівні, так і на колективному.

З моменту, коли гендерно-селективні розстріли чоловіків доповнилися вбивством жінок і дітей, Голокост став докорінним геноцидом. Вбивство чоловіків у перші місяці війни створило платформу для прояву маскулінності жінок-єврейок у час Голокосту. Наруга над дітьми, що в більшості випадків відбувалася на очах батьків, – свідчення знищеного материнства, котре стало символом цілеспрямованого й системного вбивства євреїв. Знищення материнської складової жінок-єврейок та знищення можливості реалізації цієї ролі – компонента психологічного приниження вбивцями жінки-матері.

Відповідальність за порятунок та виживання дітей, батьків, рідних в умовах екстремі активізували й зміну соціальних ролей жінок-єврейок. Війна/геноцид спонукала жінок-єврейок приймати складні та почасти травматичні рішення (позбавлення життя власних дітей/немовлят, позбавлення себе і дітей шансу на порятунок).

**Maxim Hon,
Natalia Ivchik**

THE FEMALE «FACE» OF THE HOLOCAUST: THE GENDER ASPECT GENOCIDE OF THE JEWS IN UKRAINE (1941–1944)

The purpose of the article is to study gender-based forms of violence against women during the Holocaust. Using both published materials and other historical sources, the authors of the article try to identify trends in the attitude of killers to victims in 1941–1944 on the territory of modern Ukraine. The starting point of this analysis is the statement that from the moment when gender-selective executions of men were supplemented by the murder of women and children, the Holocaust became a fundamental genocide.

The reflections of the authors of the article are focused in several aspects. The key ones are the following: women as a target group of the fundamental genocide, the female component in the political economy of the Holocaust, forms of violence against women (including sexual violence as an element of systemic violence), and destroyed motherhood. The generalisation in the «range» of the above perspectives, the identification of trends in gender-based violence against women determine the scientific novelty of this article.

At the same time, the authors of the article argue that the women's «face» of the Holocaust is determined by other perspectives. In particular, the further